

„Tillfället gör tjuven?“ Ett etiologisk dilemma inom kriminologin

Av fil. kand. LEIF G. W. PERSSON, Stockholm

1. *Problemområdet. Varför begår människor brottsliga handlingar?*

Att förklara varför människor begår brottsliga handlingar är en fråga som tilldragit sig stort intresse inte bara bland kriminologer utan helt visst även inom en vid krets av s.k. lekmän. Att förklaringarna har varierat under olika tidsperioder är också känt liksom att olika kriminologiska skolor har lanserat mer eller mindre skilda förklaringar till samma fenomen. Det senare har ofta skett under en och samma tidsperiod. I vilken utsträckning som olika utövare av kriminologisk orsaksforskning i dag skulle ha enats om vissa gemensamma problem och orsaksfaktorer utgör ett lika omtvistat som angeläget spörsmål.

En enkel frekvensstudie av aktuell kriminologisk orsaksforskning kan ge vissa antydningar om svaret. Det är nästan alltid individers brottslighet som tas upp till behandling medan brottslighet på grupp, organisations eller samhällsnivå mera sällan diskuteras. Man lägger heller inte ned lika stora forskarmödor på alla slags individer. Speciellt ungdomar, eller kanske rättare sagt pojkar och unga män, har sedan länge stått i centrum för forskningens intresse.

Vad gäller valet av förklaringsnivåer så står det också klart att en absolut majoritet av den empiriska forskning som bedrivs inom kriminologin arbetar med sociologiska, socialpsykologiska eller psykologiska ansatser liksom att denna forsknings tyngdpunkt, mätt med antalet forskningsprojekt, sannolikt ligger inom den socialpsykologiska disciplinen. Det senare gäller enligt min uppfattning i vart fall västvärldens kriminologi trots att många av dess utövare tycks mena att deras utgångspunkter är mer reno-odlat sociologiska. Om läget i öst och vad beträffar utvecklingsländernas kriminologi är jag däremot mer oklar.

Vilka faktorer som medfört att den kriminologiska orsaksforskningen i västvärlden har fått denna specifika inriktning är en fråga som jag tänkte försöka undvika i detta sammanhang. Det problem som jag vill ta upp är istället hur denna faktiskt föreliggande empiriska forskning kring orsakerna till framför allt ungdomars brottsliga eller avvikande beteende har lyckats i sitt uppsåt, nämligen med att förklara vad dessa fenomen beror på samt vidare den försummelse av tillfällesstrukturer (med detta

avser jag det utbud av tillfällen till brott och avvikande beteende som olika samhällsformer i olika hög grad erbjuder sina medlemmar) som jag anser att man gjort sig skyldig till när man byggt upp de aktuella teorierna.

Jag vill också peka på ytterligare två begränsningar i min diskussion. Jag har dels koncentrerat mig på en granskning av den sociologiska — socialpsykologiska förklaringsnivå, dels har jag företrädesvis valt mina exempel från kriminologisk forskning som genomförts i Sverige och i USA. Begränsningarna är kunskapsbetingade och noturliga för en svensk sociolog som i dag är sysselsatt med kriminologisk forskning.

2. Förklaringsnivå och teoretiskt synsätt

Den psykologiska förklaringsnivån har ofta spaltats upp i två grupper av teorier som speglar alternativa synsätt på de människor som teorierna handlar om, dels s.k. agentteorier, dels s.k. situationsteorier (se Cohen 1966 sid. 44—45, jmf. Carlsson 1972 sid. 25, 57—58). Agentteorierna hänför således skillnader i beteende mellan olika individer till det faktum att individerna är olika och förklaringarna blir i dessa fall av typen: „vilken slags människa begår en sådan handling?“ Situationsteorierna däremot utgår ifrån att människor som begår avvikande handlingar inte har några särskilda egenskaper utan att deras handlande istället är resultatet av att de hamnat i en speciell situation. „Vilken slags situation leder till en sådan handling?“ (jmf. Gibbons 1971 sid. 262—266). Situationen beskrivs ofta med begrepp som frestelsestryck, stress, frustrationer, provokationer och liknande (jmf. Kinberg 1955 sid. 367—384 ang. en kriminalbiologisk situationsuppfattning).

Att denna indelning utgör en förenkling är uppenbart, speciellt sett mot bakgrund av modernare kriminalpsykologisk forskning (Cohen 1966 sid. 44—45). De renodlade exemplen på den ena eller andra uppfattningen har blivit allt mer sällsynta och de har ersatts dels av kombinationer av dessa båda teoretiska grunduppfattningar där individen och hans handlingar relateras till olika situationer, på senare år har detta ofta skett i form av dynamiska processer där samspelet mellan teorins grundelement sträckts ut över tiden, dels har de äldre synsätten trängts ut av de allt vanligare kontrollteorierna av psykologisk eller psykoanalytisk karaktär där gränsdragningen individ — situation ter sig mer problematisk (se Olofsson 1973 sid. 23).

En liknande indelning av den sociologiska förklaringsnivån förefaller mindre tänkbar. Utmärkande för den sociologiska nivån sägs vara att den ställer den avvikande handlingen i relation till en omgivande social struktur och att egenskaper hos samhället

eller kulturen bestämmer beteendet hos samhällets medlemmar genom sin inverkan på individens personlighet (Cohen 1966 sid. 47, Mannheim 1965 sid. 202).

„Sociological theory is concerned with identifying the variables and processes in the larger social system that in turn shape those that are involved in motivation and that determine their distribution within the system“ (cit. Cohen 1966 sid. 47).

Det kan tyckas att detta synsätt speglar en vidare situations-teoretisk uppfattning än vad som är fallet på den psykologiska nivån. På den sociologiska nivån skulle man betona faktorer som så att säga orsakar psykologernas frestelser, stress och provokationer. När man närmare granskar den variabeluppsättning som används i de sociologiskt orienterade teorierna så inställer sig dock vissa tvivel på att de utnyttjade uttrycken vare sig skulle vara särskilt uttömmande situationsbeskrivningar eller särskilt överlägsna som orsaksförklaringar.

Parsons har gett en klassisk definition av sociologiska „situational variables“ (Parsons 1954 sid. 240). Situationsvariabler är orsaksfaktorer som vare sig är kulturella eller biologiska. Betraktar man de oberoende variabler som används vid sociologiska undersökningar finner man att dessa har ett slående likartat utseende i olika undersökningar (Phillips 1973 sid. 39, jmf. Becker 1968 sid. 16). Det vore en intressant uppgift att genom ett representativt urval av sociologiskt orienterad kriminologisk orsaksforskning mäta hur stor andel av den totala datamassan som utgörs av mått på variabler som ålder, kön, utbildning, antal syskon, boendemiljö, föräldrarelationer samt ekonomiska förhållanden. Att denna andel är hög är ställt utom varje form av tvivel och den är förvånande hög om man ser till det blygsamma mått av orsaksförklaring som man lyckats åstadkomma med dessa data och om man uppmärksammar hur pass olika samma begrepp tolkas och rangordnas efter sin inbördes betydelse i olika författares teorier. Auktoritativa kriminalsociologer erbjuder ofta försök till systematiska indelningar av sociologiska orsaksförklaringar (se Hirschi 1969 sid. 15). Det är värt att påpeka att dessa skilda förklaringar i mycket hög utsträckning baserar sig på identiska eller i vart fall mycket likartade datamaterial.

I vilken utsträckning kan dessa uttryck, som mätts upp på en individuell nivå, sägas spegla individens situation? Sociologer undviker sorgfälligt att i sina vetenskapliga rapporter diskutera individers beteende med ord som behov, motiv, aspirationer och drifter, för att inte tala om begåvning, och använder istället ett ofta mekaniskt omgivningsdeterministiskt synsätt i sina förklaringar (se Phillips 1971 sid. 57—61, Jonsson 1967 sid. 221—225, jmf. Carlsson 1972 sid. 15). Mot bakgrund av den sociologiska

programförklaringen måste detta betyda att individens situation finns inbyggd i indikationer av typen ålder, kön, utbildning, antal syskon etc. och utifrån de traditionella tolkningarna av kriminal-sociologiska orsakssamband så skulle de aktuella individerna vara väldigt likartade mottagare av olikartade omgivningsinfluen- ser. Sammantaget talar detta för att den sociologiska för- klaringsnivån har en bred situationellt orienterad innebörd, eller kanske rättare sagt att man har den ambitionen på den sociolo- giska nivån.

3. *Hur uttömmande är den kriminalsociologiska situations- beskrivningen?*

Ett mycket gammalt seglivat grundantagande inom krimino- login är att något ont, som exempelvis brottslighet, måste ha or- saker som i sig är onda (se Hirschi 1973). En sociologisk formu- lering har detta bl. a. fått i den grupp av teorier som Hirschi kallar för „Strain Theories“ (Hirschi 1969 sid. 4—10). Sett mot bakgrund av brottsutvecklingen i västvärlden sedan andra världs- krigets slut skulle detta för många kriminalsociologer innebära att samhället har blivit sämre och att individens sociala situation har förvärrats och för en gammaldags(?) individorienterad krimi- nalspsykolog blir den otrevliga tolkningen att folk tydligen är sämre än förr (se Hauge 1970 sid 144—152, Humble och Setter- gren 1974 sid. 280—281).

I Sverige har således andelen kända lagöverträdare i åldrarna 15—17 år tredubblats sedan 1945 (se Janson 1970 sid. 208, jmf. Rengby 1959, Sveri 1959, 1960, 1962, 1963, Blomberg 1960, 1971 sid. 39—51, Swedner 1964 sid. 222, Hammarberg 1969). Detta är en utveckling som stämmer väl överens med den som försigått i västvärldens industristater som helhet (med viss reservation för utvecklingen i Schweiz, se Clinard 1975, jmf. Hauge 1970 sid. 144). Om vi betraktar utvecklingen för några av de traditionella bakgrundsvariablerna under samma tid finner vi att en svensk industriarbetare har fördubblat sin reallön (Elmér 1969 sid. 23) att andelen människor i Sverige med högre utbildning har mång- dubblats och att den genomsnittliga svenska bostadsstandarden har höjts avsevärt (se Bostäder samt Undervisning i Statistisk Årsbok för Sverige 1961, 1962, 1964, 1965, 1966, 1968 och 1970). Samtidigt har skilsmässofrekvenserna i landet tredubblats (se Folkmängdens förändringar i Statistisk Årsbok för Sverige 1960, 1970), socialhjälpstagan- det har i vissa områden under slutet av sextioalet tangerat det tidigare „rekordet“ från trettioalets de- pressionsår (Korpi 1971 sid. 32—33) och sextio procent av den svenska befolkningen bor i dag i städer jämfört med fyrtio pro- cent för trettio år sedan (Jansson 1965 sid. 195).

De data som finns om den svenska utvecklingen på samhällsnivå, och som äger trendmässig generalitet för praktiskt taget hela västvärlden, är således motsägelsefulla om vi för in dem i kriminologiska teorier om kriminalitetens orsaker på ett individuellt plan. Jag menar dock att tolkningen av dessa data bara kan bli en. Den aggregerade brottsutvecklingen på samhällsnivå förklaras dåligt av de traditionella teorierna på individuell nivå.

Måste någonting ont emanera ur någonting ont? Förre kriminalvårdschefen i Sverige, Torsten Eriksson, lär i en debatt ha sagt (som ett svar på ett påstående om den tilltagande brottsligheten) att all brottslighet har inte ökat, häststölderna exempelvis har minskat. Frågan om en ökad ekonomisk och social välfärd kan uttryckas inte bara i fler cyklar, mopeder, bilar och sommarstugor utan även i fler cykelstölder, mopedstölder, biltillgrepp och sommarstugeinbrott är intressant men tyvärr avsevärt försummad inom den forskning som i dessa sammanhang hävdar sig beskriva individens situation.

Tillfällesstrukturer har självfallet förekommit tidigare i kriminalsociologisk forskning men de är sällsynta och har i regel varit av en mycket speciell innebörd (se nedan avsnitt 9). Jag anser inte att kriminalsociologin har låtit det ökade ekonomiska välståndet, med bl. a. dess väldiga utbud av lättillgängliga och attraktiva konsumtionsvaror, bära sin del av ansvaret för brottsutvecklingen på samhällsnivå och de ökade andelarna kända yngre lagöverträdare som vi fått på senare år.

4. *Ger kriminalsociologiska teorier goda orsaksförklaringar?*

Ett mått på behovet av översyn och komplettering av den traditionella sociologiska forskningen inom kriminologin kan erhållas genom att man granskar det empiriska utfallet av teorierna. Hur väl har man lyckats förklara det beteende som man vill förklara?

Om man nöjer sig med att läsa olika författares verbala tolkningar av sina resultat så verkar allt gott och väl. Analyserade skillnader i brottslighet mellan grupper av individer med olika uppsättningar av bakgrundsfakta är ofta signifikanta. Utprovade hypoteser utfaller i regel i harmoni med den teori som ställts upp för prövning. Författarna har deciderade uppfattningar om vikten och relevansen hos sina data och läser man bara tillräckligt länge så kan man vara övertygad om att hitta ett vetenskapligt arbete som belägger vad man redan visste. Det är samtidigt mycket svårt att på ett avgörande sätt bekräfta eller vederlägga de förklaringar som förs fram. Ett centralt strukturellt orsakat begrepp som anomi lämnar exempelvis utrymme för vida teoretiska tolkningar samtidigt som möjligheterna till empiriska pröv-

ningar av teorin är mycket små (se Merton 1968 sid. 215—248, jmf. Mannheim 1965 sid. 502—509, Srole 1956 sid. 709—716).

Utan några anspråk på fullständighet så kan man om ungdomsbrottsligheten hävda att:

- den i allt väsentligt är ett övergående ungdomsfenomen (Sveri 1960 sid. 180),
- den utgör ett socialt arv (Jonsson 1967 sid. 221—225),
- „lokalisering av den kända ungdomskriminaliteten till problemfamiljer eller de utstötta skapar fler problem än det löser (cit. Carlsson 1972 sid. 15),
- „det är stämningen i familjen och omsorgen om barnen som är det viktiga“ (cit. Olofsson 1973 sid. 32),
- den beror av socio-ekonomiska bristfaktorer (se ref. i Nye m. fl. 1958 sid. 23—33),
- det inte finns någon skillnad mellan socio- ekonomiska grupper med avseende på ungdomskriminalitet (se Nye m. fl. 1958, Reiss och Rhodes 1961, Arnold 1965, Gould 1968, Vaz 1969),
- den bottnar i en underklassens delkultur som är resultatet av en reaktion mot medelklassnormer (Cohen 1955),
- den utgör en naturlig anpassning till underklassens livsmöjligheter (Miller 1962),
- den är ett uttryck för de speciella livsvillkor som råder i gränslandet mellan barn och vuxenvärld (Matza 1964),
- den utgör ett normalt fenomen och definitionen av en individ som brottslig följer av en samhällelig selektionsprocess (Becker 1963, Schur 1973).

Dessa och andra resultat har självfallet sammanfattats av olika författare. Wootton hävdar exempelvis att denna forskning endast har frambragt „the most meagre and dubious supported generalizations“ medan Hirschi och Selvin drar den slutsatsen att det råder „consistency and reasonable conclusiveness“ inom området (Wootton 1959 sid. 134, Hirschi och Selvin 1967 sid. 26).

Personligen uppfattar jag inte denna debatt om graden av konsistens inom det kriminalsociologiska fältet som särskilt fruktbar. Jag vill hävda detta mot bakgrund av det mått av orsaksförklaring som man uppnått med kriminalsociologiska teorier i gemen. Ett fullt berättigat påstående är nämligen att ingen av de orsaksförklaringar som redovisats ovan, och ingen annan heller för den delen, förefaller särskilt rimlig om man betraktar utfallet av de data som slutsatserna grundats på.

De invändningar som riktats mot påståenden om inkonsistens och lågt förklaringsvärde inom kriminalsociologisk delinquencyforskning utgör i stort sett två variationer på samma tema. Mot påståendet om inkonsistens brukar man således anföra att olika författare behandlar olika ungdomsgrupper med varierande grad av brottslighet. Kriminaliteten hos den stora gruppen av „vanliga hyggliga ungdomar“ kan inte förklaras på samma sätt som brottslighet inom gruppen av definierade unga lagöverträdare (se Hirschi och Selvin 1967 sid. 26).

Det är självfallet så att individunderlaget varierar i olika undersökningar men denna invändning är ändock irrelevant. Oavsett om man har avsett den stora gruppen av ungdomar eller den mindre gruppen ungdomar som är definierade som lagöverträdare så har man erhållit ett lågt mått av förklaring med sociologiska variabler. Det är mycket lågt för den första gruppen men endast obetydligt högre för den senare (se Carlsson 1972 sid. 49, jmf. Nye m. fl. 1958). Att man ändå kan finna inkonsistens hos förklaringar som avser samma slags material är därför ett faktum av mindre intresse (jmf. ex. Cohen 1955, Cloward och Ohlin 1960, Miller 1962, Kitsuse och Dietrick 1968 för ett amerikanskt exempel samt Elmhorn 1969, Olofsson 1971 respektive Jonsson 1967, Carlsson 1972 för svenska exempel. För ett avslutande skandinaviskt exempel, jmf. Christie 1968, Hauge 1970 samt Goldberg 1974. Angående ytterligare exempel, se ref. i Persson 1972).

Den „andra“ invändningen grundar sig på den stora kvalitativa och kvantitativa variationen hos variabeln kriminalitet. Påståenden om att kriminalitet skulle vara ett normalt fenomen ger självfallet ringa utsikter till att man skall erhålla någon som helst förklaring med traditionella bakgrundsvariabler (se Becker 1963, Schur 1973, Greve 1974, Bondesson 1974 jmf. Nye m. fl. 1958, Christie m. fl. 1965, Anttila 1966, Jaakkola 1966, Elmhorn 1969, Werner 1971 samt kritik i Persson 1973 sid. 9). Tyvärr är det också så att man erhåller endast obetydligt bättre förklaringar med de sociologiska bakgrundsvariablerna genom att man begränsar sig till att tala om kvalitativt grövre brott respektive kvantitativt mer brottsfrekventa individer (jmf. Elmhorn 1969, Carlsson 1972). Att den senare „vinsten“ sker till priset av att man behandlar en brottslighet som äger mindre intresse om man ser problemet ur samhällseliga aspekter har också påpekats (jmf. Carlsson 1972).

Jag har svårt att känna någon entusiasm inför det försvar för sociologin som redovisats ovan. Jag anser att det är fråga om partsinlagor som är grundade på felaktiga eller ytterst tveksamma resultat och att man på väsentliga punkter motsäger sig själv (Persson 1973). Om man säger att ungdomsbrottslighet är ett normalt fenomen, dvs något som alla ungdomar uppvisar, så

följer av detta att åtminstone den traditionella användningen av bakgrundsvariablerna är ointressant (jmf. avsn. 9 nedan). Samtidigt anser jag att detta påstående är en myt om man inte menar att så gott som alla ungdomar uppger att de någon gång har gjort sig skyldiga till något brott. Den senare diktomin är i så fall helt ointressant. Ett mindre antal ungdomar uppvisar en kvalitativt mycket grövre och en kvantitativt mer omfattande kriminalitet än det stora flertalet. Detta är ett kriminologiskt axiom och det jävas inte av de invändningar som riktats i några metodologiskt tvivelaktiga amerikanska undersökningar av självdeklarationstyp (se ref. och kritik i Persson 1973). Sociologiska bakgrundsvariabler har generellt sett fungerat dåligt. Om de inte fungerat alls eller om de bara fungerat dåligt har däremot ytterst marginell betydelse.

Vid empiriska undersökningar av den typ som det här är fråga om utgör beräkning av den förklarade variansen ett slags minimikrav som man kan ställa på en utvärdering av de slutsatser som förs fram (med förklarad varians menas den andel av variationen i den beroende variabeln som kan förklaras av variationen i den (de) oberoende variabeln (variablerna) och som tekniskt uttrycks som den kvadrerade korrelationskoefficienten).

Som påpekats tidigare är andelen förklarad varians vid empiriska undersökningar av sociologisk art i regel mycket liten. Detta gäller allmänt med undantag för två forskningsområden, nämligen dels vid studiet av „political behavior“, eller rättare sagt hur man röstar vid allmänna val, på den individuella nivån, dels vid socialekologiska undersökningar på en aggregerad nivå av bl. a. residentieell differentiering. Hamblin (1966) citerar således en uppsats av L. K. Miller där denne granskat artiklar i de tre första utgåvorna av American Sociological Review under 1961 och funnit att det genomsnittliga signifikanta sociologiska sambandet förklarade ungefär tio procent av variansen. Rosenthal (1966 sid. 110) förklarar att „most behavioral research can account for something like 13 per cent of the variance“ med de oberoende variabler som används (se Phillips 1971 sid. 8).

Inom det kriminalsociologiska fältet så brukar oberoende variabler av den typ som jag tidigare nämnt uppvisa korrelationer med beroendevariabeln på mellan .20 och .30 och således ge en förklarad variansandel på mellan fyra och nio procent (jmf. Carlsson 1972 sid. 48). Sammanfattningsvis så gäller för den del av kriminologins orsaksforskning som försöker förklara brottsligt beteende med traditionella sociologiska eller socialpsykologiska individvariabler att man ytterst sällan uppnår högre förklarad varians än tio procent med en enstaka bakgrundsvariabel samt att denna andel nästan aldrig överstiger tjugo procent trots att man kanske använder ett mycket stort antal sådana variabler

(Hirschi 1969 sid. 128, Carlsson 1972 sid. 45—50, Köhllhorn 1974 sid. 48—50). De låga andelarna är förvånande, inte minst om de jämförs med motsvarande verbala utsagor om resultatens giltighet.

Den förklarade variansen utgör en slags minimiprovning. Den är självfallet inget kriterium på relevansen hos det kausala mönster som man angivit i sin teoretiska modell utan faktiska orsaksamband och rena skenkorrelationer röner samma uppskattning eller brist på uppskattning förutsatt att deras statistiska samband är lika.

5. Är *kriminalsociologiska förklaringar konkurrenskraftiga*?

Vid en jämförelse med psykologiska ansatser finner man att dessa inte sällan ger förklaringsvärden på mellan 25 och 30 procent och ibland ännu högre (se ex. Olofsson 1973 samt Humble och Settergren 1974). Intressant i sammanhanget är att de „sociologiska“ kontrollteorierna som är de som lyckats bäst inom det sociologiska fältet opererar med variabler som begreppsligt ligger mycket nära de psykologiska variablerna. Hit hör bl. a. olika mått på emotionella och andra bindningar till familjen, föräldrarna och normsystemet (jmf. Hirschi 1969, Olofsson 1973, Humble och Settergren 1974). Påpekas bör också att dessa variabler lämnar ett visst utrymme för interpretationer av subkulturell typ.

Det förtjänar även att framhållas att de av sociologer så kraftigt fördömda biologiska och genetiska förklaringarna inom kriminologin inte tycks särskilt handikappade i förhållande till sociologiska förklaringar vad beträffar det prediktiva värde som man uppnår (se ex. Lund 1918, Glueck 1950, 1956, jmf. Ahnsjö 1973). För speciella grupper av definierade lagöverträdare så ger biologiska och genetiska variabler mycket höga samband med beroendevariabeln (se Kinberg 1955).

Det är inte min avsikt att gå in på någon kritik av de senare nivåerna. Detta har gjorts tidigare i flerfaldiga sammanhang (se ex. Wootton 1959, Cohen 1966, Hirschi och Selvin 1967). De högre korrelationerna i de senare fallen är fullt naturliga med tanke på utseendet hos de teoretiska modeller som man arbetar med. Variabler av psykologisk typ ligger ofta begreppsligt närmare beroendevariabeln brottslighet än vad sociologiska variabler i gemen gör och man kan också ofta ifrågasätta graden av oberoende hos de psykologiska bakgrundsvariablerna. Det är också troligt att de risker för mätfel som föreligger, på speciellt den psykologiska nivån, ofta kan bidra till att ge för höga samband mellan beroende och oberoende variabler. På en sociologisk nivå så tror jag däremot att mätfel med högre sannolikhet ger motsatta effekter, dvs minskar det faktiska sambandet mellan beroende och oberoende variabler. Det senare skulle bl. a. följa av innehållsliga

skillnader mellan psykologiska och sociologiska variabler (se Erikson 1973 sid. 50, jmf. Olofsson 1973 där det höga sambandet mellan olika mått på emotionella relationer och kriminalitet till viss del torde bero på samspel mellan dessa variabler som haft en korrelationsförstärkande innebörd, till viss del på mätfel med liknande effekter, jmf. Settergren och Humble 1974 rörande sambandet mellan s.k. jagstyrka och kriminalitet).

För en sociolog är jämförelser mellan sociologiska förklaringar och förklaringar av psykologisk, biologisk och genetisk art frustrerande. Jag är själv benägen att tro, som jag antytt ovan, att de sociologiska modellerna är orättvist handikappade vid sådana jämförelser men samtidigt måste man erkänna att innehållet i den kriminalsociologiska forskningen i stort och de resultat som den grundat inte är sådant att det i sig motiverar en överlägsen och fördömande attityd gentemot andra ansatser inom området.

Det är inte ovanligt att kriminalsociologer hävdar att de har avlivat en mängd vanföreställningar inom kriminologin av genetisk, biologisk eller psykologisk karaktär. Detta är helt säkert sant. Det finns mycket dålig forskning som är ansatt utifrån dessa discipliner där sociologer har gjort välbehövliga påpekanden. Vad man måste hålla i minnet är att denna verksamhet inte ger de sociologiska modellerna något absolut tillskott i förklaringsvärde. Det är möjligtvis differenserna i förklaring mellan disciplinerna som man lyckas förändra på detta sätt men sociologins absoluta förklaringsvärde kvarstår oförändrat och det är lågt. Om sociologer skall kunna åstadkomma några positiva vinster så är det nödvändigt att man i fortsättningen ägnar samma skarp sinne och energi åt en granskning av sina egna göranden och utlåtanden som när man kritiserar konkurrerande förklaringar med andra vetenskapliga utgångspunkter.

6. *Fyra skäl till bristerna på den sociologiska förklaringsnivån*

Att sociologerna har lyckats dåligt kan ha två orsaker. Antingen är det på det viset att den sociologiska förklaringsnivån saknar eller har ringa värde eller också förhåller det sig så att den är relevant som orsaksförklaring men att man genom brister i sin ansats har erhållit ett oförtjänt lågt förklaringsvärde med sina teorier. Enda sättet att besvara denna fråga, vilken väl i ärlighetens namn får anses ha viss betydelse för framtida sociologisk verksamhet, är att ta itu med de brister som finns och se vad detta kan ge.

Jag skulle vilja beröra fyra sådana svagheter i sociologiska teorier. För det första några rent tekniska frågor som sammanhänger med valet av statistiska metoder för analys och inferens. För det andra de problem som följer vid samspel mellan variab-

lerna i en modell och som både är ett tekniskt och ett teoretiskt-begreppsligt problem. För det tredje den s.k. tvärsnittsproblematiken som är förenad med det vedertagna förfarandet vid datainsamling och för det fjärde det som är huvudsyftet med min diskussion, nämligen tillfällesstrukturernas roll och begreppsliga uppbyggnad vid formulering av teoretiska modeller inom kriminologin.

7. Tekniska och begreppsliga brister

Allardt (1972) har sagt att svensk sociologi är föga teoretisk men i stället metodologiskt förfinad. Han kan knappast ha avsett dess kriminalsociologiska delar. Amerikansk teoribildning inom kriminalsociologin har utövat ett kolossalt inflytande, inte minst över det svenska och skandinaviska fältet. Vi har övertagit inte bara teorier utan även metoder för datainsamling och statistiska analystekniker. Vi har fått färdiga paket för hur man gör kriminologisk forskning (jmf. Jansson 1974).

Vad gäller de metoder, eller kanske rättare sagt statistiska tekniker, som ingått i dessa ansatser så har de haft en uniform karaktär och man har inte så sällan förgripit sig på speciellt de förutsättningar som gällt för teknikernas tillämpning. En mycket vanligt strategi har bestått i att man, efter naturvetenskaplig förebild, jämfört grupper med olika uppsättning av de bakgrundsdata som prövats och sett om skillnaderna mellan grupperna med avseende på den beroende variabeln, med en viss utvald högre grad av sannolikhet, har varit större än vad som kan förklaras av slumpen, s.k. signifikansprövning. Signifikanta skillnader har kommit att betraktas som någonting mycket fint. Av någon underlig anledning har prövningarna nämligen i regel formulerats så att signifikansen haft en positiv innebörd för det antagande i teorin som man ställt upp till prövning.

Vad man däremot inte känt till eller beaktat är att signifikanta skillnader bl. a. kan uppstå som ett rent stokastiskt fenomen och utan att det krävs några egentliga skillnader mellan de jämförda materialen. Falska signifikanser kan också erhållas genom att man överträder oberoendeantagandet för observationerna när dessa förs till olika jämförelsegrupper på grundval av deras läge på bakgrundsvariablerna. Man kan vidare få förbluffande höga och signifikanta skillnader beroende på att man överträtt de förutsättningar som gällt de bakomliggande fördelningarnas utseende. Slutligen bör det påpekas att det är ganska osannolikt att man inte skulle få signifikanta skillnader med de grupperingar av data och den storlek på materialen som det här ofta är fråga om. Den genomsnittliga signifikanta skillnaden förklarar en mycket liten del av variationen i den beroende variabeln (se Miller ovan) den fungerar som en falsk eller i bästa fall överdrivet lugnande

försäkran om att allt står väl till (jmf. Törnquist 1966 och dennes diskussion av „inflation i sannolikheter“).

Med undantag för Törnquist (1966) kan jag inte påminna mig att jag i något större empiriskt kriminalsociologiskt arbete, med inriktning på hypotesprövning, har sett en seriös diskussion av masssignifikansproblemet eller huruvida oberoendeantagandet och förutsättningarna om fördelningarnas utseende har varit uppfyllda, alldeles oavsett att man i ett och samma arbete kan ha tjugotals med signifikansprövningar. Ännu mindre har man försökt att analysera vad de erhållna signifikanserna egentligen står för. Man gör det vanliga normalitetsantagandet om fördelningsparametern, vilket f. ö. är synnerligen riskfyllt när man använder variabler som brottslighet, och sedan är det fritt fram att pröva på (Klette 1971 erbjuder många illustrativa exempel på detta). Jag tror att detta mönster kan förklara varför man så länge har hållit fast vid ganska ofrukt samma bakgrundsfaktorer. Man har helt enkelt inte förstått hur lite av förklaring som man har åstadkommit med de signifikanta skillnaderna.

På senare år har det blivit allt vanligare att man arbetat med multivariata analysmetoder. Även här föreligger det ofta allvarliga brister i förhållande till de matematiska grundantaganden som gäller för metoderna. Icke minst mot bakgrund av mer komplicerade verbala utsagor i teorierna om sambanden mellan teoris begrepp så medför det stora risker om man sedan vid utprövningen av sin modell förutsätter linjära relationer mellan variablerna. I själva verket torde många av dessa samband inom kriminologin ha just en icke-linjär karaktär och korrelationer som beräknats enligt en linjär modell kan därför bli oförtjänt låga.

Det vanliga antagandet om additivitet som man, ofta omedveten om dess innebörd, gör i sina multivariata modeller tycks sällan vara förenligt med den teori som man arbetar med. Detta har säkert medfört risker för orättvist låga samband. Förekomsten av samspelseffekter förefaller ju mycket trolig i många kriminologiska teorier (se Blalock 1965 för ett förslag till behandling av samspelseffekter i multivariata modeller). Jag har ofta hört kriminologer fälla yttranden av den innebörden att en faktor A som kombinerad med en faktor B är helt ointressant å andra sidan kan vara rena dynamiten om den kombineras med en tredje faktor C.

Att samspelseffekter sällan beaktas i modellerna på den empiriska nivån för utprövning genom att man omedvetet arbetar med grundantaganden som man kanske i själva verket inte alls är villig att gå med på inom sin teoretiska nivå kan leda till att de teoretiska begrepp som används orättvist förlorar sitt värde. Om vi exempelvis tänker oss två variabler som i vissa lägen tar ut var-

andras effekter så bidrar detta till att „sudda ut“ variablernas verkan i totalmaterialet fast i själva verket delar av dessa begrepp, enskilt och i kombination med varandra på visst sätt, ger en väsentligt högre förklaring (undantag ges självfallet, Törnqvist 1966, utgör således ett svenskt exempel på ett arbete där samspelseffekter ägnats en mycket ingående behandling).

Med tanke på att kriminalsociologer använder begrepp som är innehållsligt vida och med de mycket varierande uppsättningarna av begreppskombinationer i de undersökta materialen så förefaller de ovan redovisade farhågorna berättigade. Det är dags att vi börjar ställa frågor av typen: „vilka delar av en faktor är relevanta för andra delar av andra faktorer som förklaring till beteendet X“. Detta måste självfallet ske när vi prövar våra teorier och inte bara när vi för verbala resonemang eller spekulerar. Enbart den senare nivån är enklare men om den drivs alltför länge så kan vår omgivning börja fundera över vad som egentligen är syftet med forskningens mer kostnadskrävande empiriska delar.

Jag anser att traditionell hypotesprövande sociologisk forskning varit mycket ritualistisk i sin metodanvändning. Man har bundit upp sina data till att avse en prövning av vissa på förhand formulerade utsagor om datas innehåll och relationer och man har anpassat sina problem till en given metod. Detta tillvägagångssätt har inget med empirisk forskning att göra. Begränsningar av datas omfattning måste ske genom en „common sense-bestämning“ av vad som kan vara relevant och/eller värt att pröva. Allt som sedan följer på detta är empiriska frågor, dvs att arbetet bestäms av data. Om data uppkallar analysproblem som man inte direkt kan „räkna ut i huvudet“ så får man således formalisera problemet och tillgripa papper och penna. Om en sådan lösning redan finns, exempelvis i form av en statistisk formel, så slipper man detta. Den närmare utformningen av ens „common sense - uppfattning“ och dess relevans måste styras av data och utfallet av problemlösningarna. Man skall passa sig väldigt noga för att på förhand styra in sin empiriska verksamhet i en prövning av avgränsade hypoteser. Detta är lika riskfyllt som att skala ett äpple med en yxa. Om man inte hugger av sig tummen så löper man i vart fall risken att få obetydligt mer än kärnhuset kvar.

De sociologiska teorierna förtjänar en ärlig chans. I detta innefattas bl. a. att de empiriska prövningarna utförs i harmoni med de teoretiska problem som föreligger, att samstämmigheten mellan teoriernas begrepp och deras indikatorer ägnas större uppmärksamhet och självfallet att statistiska hjälpmedel används korrekt. Om dessa punkter åtgärdas så inbillar jag mig att det finns utrymme för vissa vinster i förklaring jämfört med tidigare (jmf. Törnqvist 1966 där dennes ingående behandling av samspelseffekter dock endast gett ringa tillskott i förklaring).

8. *Tvårsnittsproblematikens konsekvenser för vår världsbild*

Den tredje bristen som jag vill nämna i detta sammanhang avser ett mycket centralt vetenskapsteoretiskt dilemma som vi har hamnat i genom det s.k. tvårsnittsförfarandet vid insamling av empiriska data. Inom sociologin har problemet påpekats av bl. a. Coleman (1964) och Galtung (1967) och ägnats mer ingående behandling av Carlsson (1974).

Carlsson menar att sociologins beteendeforskning i alltför ringa grad tagit hänsyn till vad det är för slags värld som ligger bakom våra teorier. När vi samlar in data för våra undersökningar så går vi ofta till väga på så sätt att vi vid en given tidpunkt går in och mäter indikatorer på individens miljö och hans beteende fram till mättillfället. De mått som vi erhåller blir ett slags retrospektiva summeringar fram till en viss tidpunkt där vi sällan har möjlighet att tidsmässigt ordna de enheter som våra faktorer är uppbyggda av till varandra och där faktorer har en falsk stabilitet över tiden.

Jag tror att väldigt få sociologer verkligen har den världsuppfattning som de så ofta förutsätter i sin forskningsdesign. I stället anser vi nog att miljöfaktorer kan vara mer eller mindre stabila eller föränderliga för en individ (åtminstone så antyds detta av den omfattande sociologiska forskningen kring social mobilitet) liksom att beteende kan vara mer eller mindre stabilt och vi anser det också som självklart att beteenderesponser på givna orsaker ibland kan vara momentana, eller kanske till och med utlösas av en misstanke om att något kommer att hända, liksom att de i andra fall kan ta väldigt lång tid eller utebli helt på handlingsplanet.

Om någon kom fram till oss och sa att personen A gjort sig skyldig till en förskingring på våren 1974 för att han började suppa på hösten samma år så skulle vi omedelbart reagera och kanske föreslå en annan och omvänd kausal ordning, men om samma sak sägs i våra forskningsdata så reagerar vi inte. Där får de individer som har egenskapen A en högre sannolikhet för egenskapen B och det föreligger ett statistiskt samband. Jag tror att risken att hamna i denna situation är avsevärd för en sociolog. Det följer bl. a. av den typ av data som vi använder. Våra datas föränderlighet över tiden utgör ett allvarligt problem. Fröding (1891) har väl beskrivit sociologernas dilemma på denna punkt.

„Det är som hörde jag prins Hamlet gäcka
Polonius med molnens gyckelspel:

„Mig syns det likna si så där en vessla
— det ser mig ut att vara en kamel“.

9. *Tillfällesstrukturernas uppbyggnad i tidigare kriminologisk forskning*

Den fjärde bristen som kan förklara våra ringa tidigare framgångar avser det sätt på vilket vi i vår tidigare forskning omsatt det kända uttrycket „tillfället gör tjuven“.

När jag säger brist menar jag inte att teoretiska resonemang kring tillfällesstrukturer helt skulle saknas i tidigare forskning. Det är snarare så att man ganska ofta stöter på teoretiska begrepp som „tillgång på medel“, „brottsmiljön“ och liknande, liksom att just åtkomligheten hos ett brottsobjekt utgör ett paradexempel när man diskuterar neutralisering av avvikelser inom delkulturtraditionen (se Matza 1964 sid. 69—101). Vad jag vänder mig mot är det sätt på vilket man uttryckt dessa faktorer. Vanligen är det fråga om vida indikatorer på individens sociala situation eller också används begreppen för att beskriva mycket speciella brottliga miljöer. Dessutom utnyttjas begreppen i regel endast på en resonerande nivå, man försöker sällan att empirisk pröva indikatorer på dessa faktorer utan nöjer sig med att föra in dem vid tolkningen av de övriga data.

När man granskar strukturer av den här typen som en förklaring till brottlighet så är det naturligt att man försöker finna exempel inom den ekologiska tradition som företräds av Chicagoskolan och i dess behandling av områdesvisa variationer i storstadsbrottligheten. De demografiska och ekonomiska variabler som man där för in som förklaring till olika kriterier på sociala missförhållanden gör att ett sådant val ligger nära till hands (se ex. Andersson 1923, Shaw 1930, Shaw och McKay 1931, Shaw och McKay 1942, Shaw m. fl. 1929, Trasher 1928, Wirth 1928 samt Zorbaugh 1929).

Frånsett mycket speciella varianter på tillfällesfaktorer, som Trashers (1928) diskussion av tillgången på hälare, „junk — dealers“ och „drunks“ som ett skäl till att ungdomar faktiskt kan styra sina aktiviteter i kriminella banor, så är det dock de vanliga indikatorerna på negativa sociala miljöfaktorer som man arbetar med. Data brukas som underlag för teorier där man betonar den negativa innebörden av slummens sociala inlärning, brister i familjestrukturen, snabba befolkningsomflyttningar och internalisering av normer i kamratgruppen.

Om vi betraktar den amerikanska anomitraditionen och speciellt dess begrepp „institutionalized means“, dvs „the actual distribution of facilities and opportunities for achieving the goals in a manner compatible with the norm“ (cit. Cohen 1966 sid. 76, jmf. Merton 1938 sid. 672—682, Merton 1968 sid. 190) så blir resultatet likartat. Här återkommer de klassiska faktorerna av

socio-ekonomisk karaktär som beskrivningar av tillgången på medel.

En utveckling av detta begrepp ges av Cloward och Ohlin (1960) i deras diskussion av differentierade möjligheter samt valet av legala respektive illegala möjligheter (sid. 97, 145—160). Vad man talar om är fördelningen av legitima medel och möjligheterna för olika individer att tillgodose sina behov med tillgängliga legitima medel. Enligt det traditionella anomimönstret kan brister på sådana medel utlösa användning av illegitima medel med avvikelse som följd och bristerna betingas av sådana „barriärer“ som följer av sämre ekonomi, utbildning och liknande. Det är alltså indikatorer på den senare nivån som ägnas intresse. Vad gäller användningen av de illegitima medlen så ställs de sedvanliga kraven på miljö och inlärningssituationen. Individen måste ha tillgång till illegitima medel och utbudet av dessa varierar i olika miljöer. „The individual must have access to appropriate environments for the acquisition of the values and skills associated with the performance of a particular role, and he must be supported in the performance of the role once he has learned it“ (cit. Cloward och Ohlin 1962 sid. 256, jmf. Sutherland 1937, Sutherland 1947). Återigen de gamla klassikerna: kriminellt värdesystem och inlärning av brottstekniker.

Bland de moderna författare som företräder stämplingsteorier och interaktionistiska resonemang är valet av bakgrundsfaktorer likartat. När man behandlar den viktiga strukturfaktorn upptäcktsrisk för brott så gör man det med utgångspunkt från sociala skillnader hos de agerande individerna. Det är inte fråga om egenskaper som kan kopplas till olika brottsobjekt och deras relativa förekomst och tillgänglighet.

„Boys from middle-class areas do not get as far in the legal process when they are apprehended as do boys from slum areas. The middle-class boy is less likely, when picked up by police, to be taken to the station, less likely when taken to the station to be booked; and it is extremely unlikely that he will be convicted and sentenced. This variation occurs even though the original infraction of the rule is the same in the two cases“ (cit. Becker 1963 sid. 12—13).

Den kritik som företrädare för stämplingsteorier fört fram mot det traditionella påståendet om underklassens högre brottslighet är intressant ur flera aspekter. Man har således betonat den högre upptäcktsrisken för ungdomar ur lägre sociala strata och trycker på de negativa konsekvenserna av samhällsinstitutionernas arbete som en förklaring till varför vi får definierade unga avvikare (se Becker 1963, Schur 1973). Det påstående man gör om normaliteten hos lagöverträdelser bland ungdomar oavsett social klass och det faktum att de kända yngre lagöverträdarna har en över-

representation från lägre socialgrupper kräver ett påstående om högre upptäcktsrisk för den senare gruppen för att ekvationen skall gå ihop.

Om man nu företräder dessa uppfattningar så borde rimligtvis det stora och likartade utbudet av brottstillfällen, och då främst tillfällen till stölder och skadegörelser, för ungdomar i moderna industristater te sig mycket lockande som en förklaring till det initiala „normala“ brottsliga beteendet. Trots detta har allt teoretiskt arbete koncentrerats till stämplingsprocesserna. Detta är en inriktning som jag finner svårförklarlig utan att ta till kriminalsociologins starka koncentration kring individer och brottslighetens konsekvenser på ett individuellt plan men det är inte lätt att förstå den i ljuset av sociologins programförklaring.

Valet av bakgrundfaktorer är dock inte likartat för alla kategorier av brottslingar. Ser man på sociologiska förklaringar till manschettbrottsligheten finner man ett mer tillfällesorienterat synsätt (Sutherland 1947, Sutherland 1949 samt Vogel 1970 för ett svenskt exempel). I sin diskussion av „white collar crime“ betonar Sutherland att brottslingen skall ha en viss position som ger honom tillfälle till kriminella manipulationer. Vogel (1970) tar i sin behandling av skattebrottsligheten upp fyra indikatorer på medelstillgång, varav två kan sägas avse tillfällen till extrainkomster utanför kontrollinstansernas insyn och två avser mer traditionella värdeladdade aspekter (Vogel 1970 sid. 70).

Vid analyser av brottsutveckling på en aggregerad nivå har man också oftare kommit in på tillfällesfaktorer (se Persson 1972). För Sveriges vidkommande föreligger intressanta data rörande sambanden mellan tillgången på cyklar och bilar samt tillgrepps-siffrorna för dessa objekt. Janson (1970) nämner angående utvecklingen av biltillgreppen att „whereas the number of stolen cars per young male has increased since World War II, the percentage of stolen cars of all cars has remained fairly constant“ (sid. 225) och menar att frekvensen av risksituationer har ökat som en följd av fordonsparkens tillväxt och att detta bör tillmätas vikt på den individuella förklaringsnivån. Siffrorna över biltillgrepp i Sverige under andra världskriget ger starkt stöd för tillfällesstrukturernas betydelse. Det är rimligt att anta att skälet till att dessa brott nästan helt försvinner under krigsåren är att söka i de svårigheter som följer för en sådan verksamhet vid en mycket hård bensinransonering och gengasdrift liksom att nedgången i siffrorna under 1956 berodde på bensinransoneringen i samband med Suez-krisen (se Boalt m. fl. 1960 sid. 123, jmf. Blomberg 1971 sid. 52—53).

Likaså intressant är den svenska utvecklingen för anmälda cykelstölder under mitten av sextiotalet där siffrorna över detta brott visar en mycket hög samvariation med den ökande cykel-

försäljningen i och med introduktionen av den s.k. låghjulingen under sextiotalets mitt (Persson 1972 sid. 31—33). Nedgången i checkbedrägerier mellan 1971 och 1972, den anmälda brottsligheten minskade med 76 procent, torde också helt kunna tillskrivas den ändrade tillfällestrukturen. Sommaren 1971 avskaffade de svenska bankerna sin garanti för inlösta checker och detta medförde i sin tur att checken till stor del försvann som betalningsmedel vid en mängd vardagliga transaktioner. Köpmännen riskerade nu förluster som de inte ville ta och följdaktligen så undanröjdes ett stort antal tidigare bedrägeritillfällen (Persson 1972).

Man kan i detta sammanhang fråga sig varför ungdomsbrottslingarna inte har fått samma chanser som vuxna manschettbrottslingar till en mer direkt miljörelaterad brottslighetsförklaring. Med tanke på att ungdomsbrottsligheten till en absolut majoritet består av tillgrepp och skadegörelser så har ju denna miljö radikalt förändrats på senare år. Jag vill peka på flera möjliga förklaringar till detta.

Olika ideologiska grundantaganden av bristkaraktär i förening med den starka betoningen av den individuella förklaringsnivån har säkert spelat stor roll. Det är även troligt att vi som sociologer kräver en lite „finare“ omgivningsdeterminism än just tillgången på objekt och vi är säkerligen innerst inne benägna att se individer som mer autonoma än vad vi erkänner i våra teorier. Man får heller inte glömma bort att det ganska tidigt fanns en kraftig reaktion inom sociologin mot psykologiska påståenden om en mer direkt stimulistyrd människa (se Allardt 1972). En tillfällesorienterad ansats medför dessutom komplikationer vid datainsamling och uppbyggnad av teoretiska modeller på speciellt den individuella nivån. Att dessa resonemang varit vanligare på den aggregerade nivån tror jag just kan tillskrivas det faktum att det här är enklare att föra in tillfällesfaktorer genom att vi ofta har tillgång till statistiska serier över olika ekonomiska faktorer som kan ses som indikatorer på utbudet av brottstillfällen.

10. *Mot en kriminologisk tillfällesteori. Problem vid valet av analysenheter och indikatorer*

Tillfällesstrukturernas relevans varierar helt säkert för olika grupper av individer liksom för olika slags brott. Jag kan tänka mig att de har större betydelse när man diskuterar ungdomars brottslighet i gemen med dess ofta enstaka och starkt situationsstyrda karaktär än när man försöker förklara brottsligheten hos mer professionella utövare av densamma. Det är rimligt att tänka sig att den senare gruppen bedriver en mer uppsökande verksamhet och kanske därför är mindre känslig för knapphet i tillgången

på tillfällena. Att deras sökande har underlättats i den moderna industristaten står helt klart men jag tror ändå att det är mer väsentligt att sannolikheten för den första gruppen att snava över brottstillfällena har ökat så avsevärt som den gjort.

Vad beträffar möjligheterna att föra in tillfällestrukturer i våra teorier så kan man tänka sig flera olika lösningar. Om vi först betraktar den aggregerade nivån och de teoretiska problem som är förknippade med en tillfällesorienterad ansats vid denna typ av analys så har jag tidigare hävdat att de skulle vara mindre än på den individuella nivån. Liksom det finns tidsrelaterade och områdesvisa data över brottslighet så finns det också data över utbudet av olika brottsobjekt som bilar, sommarstugor och andra kapitalvaror och dessa kan relativt lätt bestämmas för olika tider och områden. Svårigheter finns dock, bl. a. när det gäller förhållandena mellan den dolda och den synliga brottsligheten och därmed för tillförlitligheten hos brottsdata liksom att de tidsmässiga relationerna mellan brottsdata och tillfällesvariablerna aktualiserar det klassiska problemet med varierande tidsgap hos sambanden mellan variabler som utnyttjas vid analyser av denna typ.

Att koppla tillfällesstrukturer till modeller på den individuella nivån uppkallar troligen större problem men jag vill ändå peka på några möjliga angreppssätt.

Den första möjligheten består i att man tar mer hänsyn till brottstillfallets karaktär när man tilldelar individer värden på brottslighetsvariabeln. Denna lösning genom indexering är jämförelsevis enkel, den har prövats många gånger förr men den får tyvärr anses som otillfredsställande (se ref. i Persson 1973). Svagheter med förfaringsättet är flera. Tillgången på data om brottstillfällena varierar således för olika brott och brottslingar. För de synliga brottslingarna ger förundersökning och andra utredningar i samband med åtgärdsbestämningen ganska utförliga data om situationen vid brottstillfallet. Dessa data saknas dock för de individer som inte är synliga brottslingar liksom för de synliga brottslingarnas dolda och ej uppklarade brott. Möjligheten att lösa detta problem genom ett självdeklarationsförfarande vid datainsamlingen får också anses avsevärt beskuren genom de felrisker som föreligger.

Den andra möjligheten är att man skapar en särskild tillfällesvariabel och tilldelar varje individ värden på denna variabel. Här skulle man kunna utgå från individens bostadsort och sedan indexera tillfällesvariabeln efter exempelvis utbudet av varuhus, cyklar, mopeder, bilar och liknande empiriskt bestämda angreppsobjekt i den miljö som omger bostaden. På samma sätt skulle man kunna förfara med den för ungdomsbrottsligheten väsentliga grupp faktorn, genom att skapa mått på andelarna ungdomar och antalet ungdomar i lämplig ålder i individens närhet. Av-

ståndsfaktorn leder i detta sammanhang till problem. Skall man använda ett geografiskt avstånd mellan bostadsort och tillfälle eller skall man operera med avståndet i tid eller med andra funktionella avståndsmått (jmf. Gibbons 1971). Jag menar dock att denna blandade ansats, där de traditionella individvariablerna kompletteras med aggregerade omgivningsvariabler, förtjänar att prövas.

Den tredje lösningen innebär att man byter analysenhet. Istället för att arbeta med individen som utgångspunkt så använder man istället situationen eller tillfället som enhet och ser hur olika individers beteende ändras i en given situation när denna förändras. Som exempel på sådana enheter (individen vid tillfälle i) kan nämnas övergångsställen, vägar etc. vid studiet av trafikbeteende (se ref. i Persson 1974), varuhus respektive centrummiljöer vid studiet av olika tillgrepp, narkotikabeteende och liknande samt allmänna platser, tunnelbanor, stationer etc. vid studier av gatufridsväld. Ansatsen ställer krav på radikala förändringar av bl. a. metoderna. Sålunda krävs att man lägger större vikt än tidigare vid olika observationsansatser, att de aktuella miljöerna är överskådliga och att det studerade beteendet har viss frekvens som inte är alltför låg. Vid deltagande observation krävs också att materialet är mer begränsat än vad som är fallet vid exempelvis register, intervju eller enkätundersökningar.

Den fjärde och sista möjligheten som jag vill föreslå är att man byter nivå. Många av de problem som nu studeras på en individuell nivå kan med fördel angripas på en aggregerad nivå där möjligheterna att lösa många av de problem som jag nämnt förefaller större. Ett sådant byte av nivå ter sig också rimligt mot bakgrund av de normalitetsantaganden om ungdomsbrottsligheten som förts fram på senare år.

11. Några avslutande reflektioner om de kriminalpolitiska konsekvenserna av ett mer tillfällesorienterat synsätt

Om tillfallesteorierna har ägnats föga utrymme och intresse inom kriminologins teoribildning så gäller detta också i hög grad för den del av kriminalpolitiken som behandlar påföljder för brottsliga gärningar. Huruvida detta skulle utgöra ett bevis för den ofta debatterade och efterlysta påverkan från forskningen på de kriminalpolitiska åtgärderna är dock mera tveksamt. En viss påverkan har troligen skett på så sätt att forskningen sällan har kunnat inspirera till kriminalpolitiska reflektioner i denna riktning. De flesta moderna påföljdssystem ger möjligheter att utfärda föreskrifter för dömdas livsföring. I den svenska brottsbalken (BrB 26:15) sägs således att sådan föreskrift må avse frivinnas vistelseort eller bostad, användande av fritid osv. Dessa

bestämmelser torde dock ha utformats mer med utgångspunkt från de traditionella teorierna om den sociala miljöns betydelse för individens anpassning och det är knappast befogat att tala om någon tillfällesorientering av den här behandlade typen.

När forskare eller andra verksamma inom området har föreslagit att man skall kunna döma stöldutsatta varuhus eller kanske t o m individer som varit att betrakta som offer istället för de traditionella gärningsmännen har dessa propåer ganska generellt mötts med höjda ögonbryn. I den svenska debatten kring bl. a. narkotikabrottsligheten och speciellt snatterier begångna av ungdomar ges dock exempel på en något större allmän förståelse för sådana synpunkter. Det är dock inte berättigat att säga att denna har medfört några konkreta förslag (se SOU 1971:10, SOU 1974:39 sid. 293—303).

Inom den del av kriminalpolitiken som sysslar med formerna för samhällelig brottsförebyggande verksamhet har däremot intresset för denna inriktning varit mycket stort. Officiella kriminalpolitiska organ, arbetsmarknadsorganisationer, försäkringsbolag och andra intressenter från näringslivet har enats kring betydelsen av olika tekniska brottsförebyggande åtgärder. Man har diskuterat bättre lås, elektroniska hjälpmedel för individövervakning, inrättat särskilda undantagsbestämmelser i försäkringsavtalen och till och med formulerat och genomfört speciella arkitekt och planeringsideologier som syftar till att skapa sådana livsmiljöer som underlättar genomförandet av en överordnad social kontroll och försvårar eller tar bort vissa typer av brotts-tillfällen (se Newman 1972).

I den kriminologiska debatten har man ganska allmänt varit mycket kritiskt mot dessa former för kontroll men det hindrar inte att det ges exempel på arbeten inom ämnet som förespråkar sådana „Environmental Control“-modeller (se ex. Jeffery 1971).

I vilken utsträckning som tillfallestrukturer äger teoretisk och praktisk relevans är en fråga för den empiriska forskningen. Starka skäl talar för att dessa faktorer utgör i vart fall ett nödvändigt villkor för uppkomsten av en stor del av den totala brottsligheten i den moderna industristaten. Samtidigt tror jag att man måste göra klart att det inte är frågan om ett tillräckligt villkor för förekomsten av brottslighet och att det vore synnerligen olyckligt om tillfallestrukturer utnyttjades som ett argument för social kontroll av det ovan nämnda slaget. Jag har svårt att se att dessa former för kontrollen är någonting annat än ett groteskt skyttegravskrig som vissa samhällliga kontrollinstitutioner för mot en allt vidare krets av samhällets medborgare och att ett accepterande av denna kontrollideologi istället endast bidrar till att legitimera och förstärka ett jämmerligt och alls icke nödvändigt tillstånd.

Effektiv social kontroll är ytterst en fråga om en gemensam ideologi som delas av samhället, dess grupper och medborgare. Det är vidare något som bäst verkställs på gruppnivå och som kräver förutsättningar om rättvisa och lika sociala premisser för olika individer (jmf. Bronfenbrenner 1972). Den kriminologiska forskningen bär utan tvekan en stor del av ansvaret för den olyckliga utformning som samhällskontrollen i en allt starkare grad tenderar att få. Jag menar att vi har försummat en seriös diskussion av människans ansvar för sina handlingar och istället arbetat med bekväma antaganden om en uttalad miljö-determinism. Vi har talat för individens frihet när vi istället skulle ha granskat förutsättningarna för olika individers mått av frihet mot bakgrund av olika samhällssystem. Vi har legitimerat individens frihet från ansvar för sina handlingar och tillerkänt den starkare individen frihet till priset av de svagares ofrihet.

Leif G. W. Persson

LITTERATURFÖRTECKNING

- Ahnsjö, S.: Unga lagöverträdare del IV (SOU 1973:49).
 Allardt, E.: Om svensk sociologi (stencil 1972).
 Anderson, N.: The Hobo (1923).
 Anttila, I.: Unrecorded Criminality in Finland (1966).
 Arnold, W. R.: Continuities in Research; Scaling Delinquent Behavior (i Social Problems nr 1, sid. 59—66, 1965).
 Becker, H.: Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance (1963).
 dens.: Introduction (i The Jack-Roller, 1968).
 Blalock, H.: Theory Building and the Statistical Concept of Interaction (i American Sociological Review, sid. 374—381, 1965).
 Blomberg, D.: Den svenska ungdomsbrottsligheten (1971).
 Boalt, G. m. fl.: Sunt förnuft och forskning (1960).
 Bondesson, U.: Fången i fångsamhället (1974).
 Bronfenbrenner, U.: Två barndomsvärldar (1972).
 Carlsson, G.: Unga lagöverträdare del II (SOU 1972:76).
 dens.: Mimeo (1974).
 Christie, N.: „Langhåret livsstil“ (i Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab, sid. 123—136, 1968).
 Christie, N. m. fl.: A Study of Self — Reported Crime (i Scandinavian Studies in Criminology, vol. I, 1965).
 Clinard, M. B.: (opublicerad 1975).
 Cloward, R. och L. Ohlin: Delinquency and Opportunity (1960, 1969).
 Cohen, A.: Delinquent Boys (1955).
 dens.: Deviance and Control (1966).
 Coleman, J.: Introduction to Mathematical Sociology (1964).
 Cressey, D. R.: Other Peoples Money (1953).

- Elmhorn, K.: Faktisk brottslighet bland skolbarn (SOU 1969:1).
- Elmér, Å.: Svensk Socialpolitik (1969).
- Erikson, R.: Bakgrund — uppfostran — brottslighet (i Sociologisk forskning nr 4, sid. 50—56, 1973).
- Fröding, G.: Gitarr och dragharmonika (1891).
- Galtung, J.: Theory and Methods of Social Research (1967).
- Gibbons, D. C.: Observations on the Study of Crime Causation (i American Journal of Sociology, sid. 262—278, 1971/72).
- Glueck, S. och E. Glueck: Unraveling Juvenile Delinquency (1950).
ds.: Physique and Delinquency (1956).
- Goldberg, T.: On the Mount Olympus Perspective (i Acta Sociologica vol. 17 nr. 2, sid. 150—162, 1974).
- Gould, L. C.: Who defines Delinquency? (i Social Problems nr 1, sid. 325—336, 1968).
- Greve, V.: Our Non — Deviant Criminals (i Scandinavian Studies in Criminology, vol. V, 1974).
- Hamblin, R. L.: Ratio Measurement and Sociological Theory (mimeo 1966).
- Hammarberg, C.: Barn och ungdomskriminaliteten. Aktuella siffror (i Svensk Juristtidning, sid. 841—860, 1969).
- Hauge, R.: Kriminalitet som ungdomsfenomen (1970).
- Hirschi, T.: Causes of Delinquency (1969).
dens.: Procedural Rules and the Study of Deviant Behavior (i Social Problems, sid. 159—173, 1973).
- Hirschi, T. och H. Selvin: Delinquency Research (1967).
- Humble, K. och G. Settergren: Unga lagöverträdare del V (SOU 1974: 31).
- Jaakkola, R.: Unrecorded Criminality in Finland (1966).
- Janson, C.-G.: Urbanisering och flyttning (i Dahlström, Svensk samhällstruktur i sociologisk belysning, 1965).
dens.: Juvenile Delinquency in Sweden (i Youth and Society, sid. 208—231, 1970).
dens.: The Case for a Scandinavian Sociology (i Sociology and Social Research, sid. 153—155, 1973).
- Jeffery, C. R.: Crime Prevention through Environmental Design (1971).
- Jonsson, G.: Delinquent Boys. Their Parents and Grand-Parents (1967).
- Kinberg, O.: Kriminologiska grundproblem (i Agge m. fl. Kriminologi, 1955).
- Kitsuse, J. I. och D. C. Kietrick: Critique of Cohens Theory (i Rubington och Weinberg, Deviance, The Interactionist Perspective, 1968).
- Klette, H.: Om social kontroll av grövre trafikbrottslighet (1971).
- Korpi, W.: Fattigdom i välfärden (1971).
- Kühlhorn, E.: Effekter av behandling (1974).
- Lund, D.: Über die Ursachen der Jugendasocialität (1918).
- Mannheim, H.: Comparative Criminology (1965).

- Matza, D.: *Delinquency and Drift* (1964).
- Merton, R. K.: *Social Structure and Anomie* (i *American Sociological Review*, sid. 672—682, 1938).
- dens.: *Social Theory and Social Structure* (1968).
- Miller, W. B.: *Lower Class Culture* (i Wolfgang m. fl. *The Sociology of Crime and Delinquency*, 1962).
- Newman, O.: *Defensible Space. Crime Prevention through Urban Design* (1972).
- Nye, F. m. fl.: *Socio-Economic Status and Delinquent Behavior* (i *American Journal of Sociology*, sid. 381—389, 1958).
- Olofsson, B.: *Vad var det vi sa* (1971).
- dens.: *Unga lagöverträdare del III* (i SOU 1973:25).
- Parsons, T.: i *Essays in Sociological Theory* (sid. 238—274, 1954).
- Persson, L.: *Har brottsligheten ökat eller minskat?* (stencil 1972).
- dens.: *Kriminologins mörktalsproblem* (stencil 1973).
- dens.: *Direktobservation av brott* (stencil 1974).
- dens.: *Kan man lita på kriminologer?* (publiceras under 1975).
- Phillips, D.: *Knowledge from what* (1971).
- dens.: *Abandoning Method* (1973).
- Reiss, A. och L. Rhodes: *The Distribution of Juvenile Delinquency in the Social Class Structure* (i *American Sociological Review*, sid. 720—735, 1961).
- Rengby, S.: i SOU 1959:37 sid. 99—105.
- Rosenthal, R.: *Experimental Effects in Behavioral Research* (1966).
- Schur, E.: *Radical Non-Intervention* (1973).
- Shaw, C. R.: *The Jack-Roller* (1930, 1968).
- Shaw, C. R. och H. D. McKay: *Social Factors and Juvenile Delinquency* (1931).
- dens.: *Juvenile Delinquency and Urban Areas* (1942).
- Shaw, C. R. m. fl.: *Delinquency Areas* (1929).
- SOU 1971:10.
- SOU 1974:39.
- Srole, L.: *Social Integration and Certain Corollaries* (i *American Sociological Review*, sid. 6—18, 1956).
- Sutherland, E.: *The Professional Thief* (1937).
- dens.: *Principles of Criminology* (1947).
- dens.: *White Collar Crime* (1949).
- Swedner, H.: *Brottsligheten i Sverige* (i Israel, *Sociala avvikelser och social kontroll*, 1964).
- Sveri, K.: *Barnekriminaliteten* (i *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab* nr. 2 1959).
- dens.: *Kriminalitet og alder* (1960).
- dens.: *Åtgärderna mot ungdomsbrottsligheten sedda mot bakgrund av kriminalitetsutvecklingen i de nordiska länderna under senare år* (i *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab*, nr 1—2, 1962).
- dens.: *Ungdomsbrottsligheten 1961* (i *Statistisk Tidsskrift* nr 3, 1963).

Statistisk Årsbok för Sverige 1960, 1961, 1962, 1964, 1965, 1966, 1968, 1970.

Trasher, F. M.: *The Gang* (1928).

Törnqvist, K.-E.: *Svåra återfallsbrottslingar* (1966).

Vaz, E. W.: *Delinquency and the Youth Culture* (i *The Journal of Crime and Law* nr. 1, sid. 33—46, 1969).

Werner, B.: *Den faktiska brottsligheten* (i *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab*, sid. 106 ff, 1971).

Wirth, L.: *The Ghetto* (1928).

Vogel, J.: *Aspirationer, möjligheter och skattemoral* (i *SOU 1970:25*).

Wootton, B.: *Social Science and Social Pathology* (1959).

Zorbaugh, H. W.: *The Gold Coast and The Slum* (1929).